ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

Volume–XIII, Issues–III May – June 2026

Original Research Article

शाश्वत विकास आणि राष्ट्र विकासात स्त्रियांची भूमिका

***प्रा. कविता योगेश खाडे**

** बहिणाबाई महिला शिक्षणशास्त्र महाविध्यालय नाशिक*

प्रास्ताविक ः

ुस्तानिर्बलितिए चा मराठीत अर्थ शाश्वतता टिकाऊपणा किंवा सातत्य असा होतो. भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान काळातील गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वतता होय. ही संकल्पना पर्यावरण अर्थव्यवस्था व समाज यांचे दीघर्क ालीन संतुलन राखण्यावर भर देते. हे संतुलन राखण्यासाठी तसेच शाश्वत विकासाची परिणामकारकता आणि त्याची कार्य क्षमता निश्चित करण्यात महिलांचे योगदान महत्त्वाचे आहे .हा विकासाचा मार्ग तयार करण्यासाठी तसेच टिकवून ठेवण्यासाठी स्त्रियांचा समान सहभाग असणे आवश्यक आहे. संयुक्त राष्ट्राने शाश्वत विकासाची काही उद्दिष्ट ठरवून दिलेली आहेत ही उद्दिष्ट पूर्ती करण्यासाठी स्त्रियांचा विविध क्षेत्रातील सहभाग हा महत्त्वाचा ठरतो. महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परांशी संबंध आहे. महिलांना शिक्षण आरोग्य व आर्थिक संधी उपलब्ध करून देऊन सक्षम केल्यास त्यांच्याद्वारे स्वतःचा कुटुंबाचा समाजाचा शाश्वत व दीर्घ कालीन विकास साधता येतो .

Copyright © 2026 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

१. आर्थिक सक्षमीकरण

आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना आर्थिक दृष्ट्या स्वातंत्र्य सक्षम आणि निर्णय घेण्याच्या प्रकियेत सहभागी करणे. महिलांना रोजगाराच्या संधी आणि बचत गटांद्वारे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्यास गरिबीचे निर्मूलन होण्यास मदत होते .हे केवळ महिलांच्या प्रगतीसाठी

नाही तर राष्ट्राच्या विकासासाठी ही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले तर समाजात महिलांचा मान सन्मान वाढता े कुटुंबाचे राहणीमान सुधारते. मुलांचे पोषण चांगले होण्यास मदत होते □शिक्षणात सुधारणा होते. महिलांचा आर्थिक विकास हे शाश्वत विकासाच्या दिशेने टाकलेले महत्त्वाचे पाऊल आहे.

- “आर्थिक स्वातंत्र्य नारीचे खरे सामर्थ्य.”
- “आर्थिक निर्णय. स्त्रीचा अधिकार .”

महिलांचे आर्थिक योगदान महत्त्वाचे आहे. कृषी क्षेत्रात महिलांचा ४८% पेक्षा अधिक सहभाग आहे .बियाणेपेरणी, कापणी, पशुपालन यात त्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्रात महिला उद्योजकांची संख्या वाढत आहे. ज्यामुळे रोजगार निर्मिती आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट होण्यास मदत होत असते .घरकाम हस्तकला आणि अनौपचारिक व्यापारातून महिला देशाच्या आथिर्क व्यवस्थेत मोठा वाटा उचलतात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

Volume–XIII, Issues–III

May – June 2026

Original Research Article

२. शिक्षण क्षेत्र

एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब शिकते. म्हणजेच स्त्री शिक्षण समाजाच्या राष्ट्राच्या उभारणीसाठी गरजेचे आहे. महिला जेव्हा शिक्षित होते तेव्हा कुटुंब नियोजन आर्थिक स्थैर्य निर्माण होते.स्त्रियांमध्ये निर्णय घेण्याची क्षमता वाढते .शासनाने स्त्री शिक्षणासाठी मुलींसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण आणले आहे. रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध करून दिलेले आहे. समाज विकासासाठी स्त्री शिक्षण महत्त्वाचे आहे. याबाबत सावित्रीबाई फुले यांनी केलेल्या स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीमुळे आज महिलांना स्वावलंबनाचा मार्ग खुला झाला आहे.

“ स्त्री शिकली ,घर सुधारले ,घर सुधारले ,राष्ट्र सुधारले. ”

महिलांना शिक्षित केल्याने आरोग्य विषयी जागरूकता वाढते. बालमृत्यूचे प्रमाण कमी होते आणि कौटुंबिक नियोजन अधिक प्रभावी होते.

३. स्त्रियांचे आरोग्य

“स्वस्थ महिला, स्वस्थ भारत” यांसारख्या उपक्रमाद्वारे महिलांच्या आरोग्याची काळजी घेतल्यास कुटुंबाचे आरोग्य सुधारते आणि उत्पादकता वाढते.माता सुरक्षित तर घर सुरक्षित. ग्रामीण व शहरी भागात महिला आरोग्य कर्मचारी घराघरात जनजागृती करतात. रुग्णांना उपचारापर्यंत पोहोचण्यास मदत करतात. स्थानिक स्तरावर महिला आरोग्य समिती तयार केली आहे .आरोग्य स्वच्छता पोषण आणि पाणीपुरवठा याबाबत जागरूकता निर्माण करतात. आरोग्य विषयक निर्णय घेताना महिलांचा सहभाग आणि त्यांची कुटुंबाची सुरक्षितता महत्त्वाची आहे. थोडक्यात महिलांचे आरोग्य हे केवळ वैयक्तिक नसून ती संपूर्ण समाजाच्या विकासाची गुरुकिल्ली आहे.

४. पर्यावरण संवर्धन

निसर्गाचे संरक्षण संगोपन आणि शाश्वत वापर यामध्ये महिलांची भूमिका महत्त्वाची आहे. ग्रामीण भागात पाणी इंधन चारा यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांवर महिलांचा थेट अवलंब असतो .त्यामुळे ते जपण्यात त्या आघाडीवर असतात .महिला घरातील ऊर्जेची बचत पाण्याची बचत टाकाऊ वस्तु पासून टिकाऊ वस्तू बनवणे याद्वारे थेट पर्यावरण रक्षण करतात.घरगुती ओला व सुका कचरा असे वर्गी करण करून कंपोस्ट खत बनवण्यात महिला अग्रेसर आहेत. ग्रामीण व आदिवासी महिलांना वनस्पती बियाणे पाण्याचे व्यवस्थापन याबद्दलचे सखोल पारंपारिक ज्ञान असते. जे शाश्वत विकासासाठी गरजेचे आहे. “महिलांनी घेतला पर्यावरणाचा ध्यास प्रगतीचा होईल चहूबाजूने विकास.” महिलांनी अनेक चळवळीमध्ये सहभाग घेतलेला आहे. त्यामध्ये चिपको आंदोलन चिएएन भएल्त चळवळ यात महिलांनी झाडे वाचवण्यासाठी पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी स्वतःला झोकून दिले आहे.

५. नेतृत्व आणि निर्णय क्षमता

महिला आपले शिक्षण लग्न आपले करिअर तसेच आर्थिक बाबी म्हणजे स्वतःच्या जीवनाशी संबंधित निर्णय घेण्याचे स्वातंत्रा स्त्रीला प्राप्त झाले आहे स्त्रियांना रोजगार प्राप्त झाला आणि त्या स्वावलंबी झाल्यातर स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्यास सक्षम होतात. नेतृत्वाच्या बाबतीत जिजाऊ अहिल्याबाई होळकर झाशीची राणी लक्ष्मीबाई सावित्रीबाई फुले या स्त्रियांनी चांगले नेतृत्व केलेले आहे. आजची

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

Volume–XIII, Issues–III   May – June 2026

Original Research Article

स्त्री राजकारण समाजात व कार्पोरेट क्षेत्रात दिसते. त्यामध्ये ३३% आरक्षणामुळे तिचा सहभाग हा वाढलेला दिसतो हे नेतृत्व करताना अनेक प्रकारचे निर्णय घ्यावे लागतात . हे निर्णय प्रक्रियेला अधिक सर्वसमावेशक बनवते. ज्यामुळे शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठणे सोपे होते . "महिला नेतृत्व प्रगतीची सूत्रा" "जिथे महिला नेतृत्व करते तिथे प्रगती साजरी होते."

६. सामाजिक क्षेत्र

सामाजिक विकासात महिलांचे योगदान बहुआयामी आहे महिला कुटुंबाचा कणा आहे त्या मुलांवर संस्कार करतात आणि त्यांना सुजाण नागरिक म्हणून घडवतात□जे सामाजिक विकासाचा पाया आहे□शतकानुशतके चालत आलेल्या अनिष्ट प्रथा मोडून काढण्यापासून ते आधुनिक भारताच्या जडणघडणीपर्यंत महिलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. बालविवाह बंदी व विधवा पुनर्विवाह अनेक समाजसुधारक महिलांनी बालविवाह सती प्रथा आणि केशव पण यासारख्या □ु प्रथम वि□द्ध आवाज उठवला सामाजिक कार्यकर्त्या ताराबाई शिंदे यांनी श्री पुरूष तुलना या पुस्तकातून स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानावर प्रहार केला पंडिता रमाबाईनी शारदा सदन स्थापन करून निराधार महिलांना आधार दिला.

सिंधुताई सपकाळ□मेधा पाटकर□साधना आमटे अशा महिलांनी अनाथ आदिवासी आणि विस्थापित लोकांच्या हक्कासाठी लढा दिला आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर महिला केवळ घराची जबाबदारी सांभाळत नाहीत तर समाजाला सक्षम सुशिक्षित आणि प्रगतशील बनवण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे.

७. सांस्तकृतीक क्षेत्र

सांस्कृतिक विकासात महिलांचे योगदान अत्यंत मोलाचे असून त्यांनी पीढ्यानापिढ्या परंपरा मूल्य आणि कला जतन केल्या आहेत□ वेदकाळापासून ते आजच्या आधुनिक युगापर्यंत महिलांनी शिक्षण कला साहित्य कृषी आणि उद्योजकतेमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन समाज आणि संस्कृतीला प्रगत केले आहे महिलांनी परंपरा रूढी□सण लोककला आणि पारंपारिक ज्ञानाचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. मिथिला चित्राकला सारख्या पारंपारिक कलांचे जतन व प्रोत्साहन देण्यासह त्यांनी साहित्यातही मोलाची भर घातली आहे□संस्कृतीच्या जडणघडणीत महिला केवळ प्रेक्षक नसून त्या प्रमुख निर्मात्या आणि वाहक राहिले आहेत□

८. किडा क्षेत्र

किडा क्षेत्रातील महिलांचे योगदान प्रेरणादायी आहे□सामाजिक बंधने आर्थिक अडचणी आणि शारीरिक आव्हानांवर मात करत भारतीय महिला खेळाडूंनी ऑलिंपिक राष्ट्रकुल आणि जागतिक स्पर्धांमध्ये उत्□ष्ट कामगिरी करत देशाचे नाव उंचावले आहे□पी□टी□उषा□मेरी कोम□सायना नेहवाल ते मनू भाकर यांनी देशाला अभिमान मिळवून दिला. मेरी कोम यांनी सहा वेळा जागतिक बॉक्सिंग चॅम्पियनशिप जिंकली आहे□तर मिताली राजने □क्रिकेटमध्ये सर्वाधिक धावांचा जागतिक वि□म केला आहे□पॅरिस २०२४ मनू भाकर ऑलिंपिक मध्ये दोन कांस्यपदके जिंकून इतिहास रचला□विविध खेळांमध्ये सहभाग □क्रिकेट बॉक्सिंग□बॅडमिंटन□टेनिस□वेटलिफ्टिंग□नेमबाजी अशा विविध खेळांमध्ये महिलांनी आपले वर्चस्व सिद्ध केले आहे□□डा क्षेत्रातील स्त्रियांचे योगदान केवळ खेळण्यापूर्ते मर्यादित नाही

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

Volume–XIII, Issues–III

May – June 2026

Original Research Article

तर त्या आज प्रशासक आणि प्रशिक्षक म्हणूनही आपली भूमिका पार पाडत आहेत□या नेत्रादिपक कामगिरीमुळे महिला सक्षमीकरणाचा एक नवीन मार्ग कीडा क्षेत्रात तयार झाला आहे.

९. संरक्षण आणि अंतराळ

या दोन्ही अत्यंत आव्हानात्मक क्षेत्रात भारतीय महिलांनी आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटवला आहे□पु□षप्रधान मानल्या जाणाऱ्या या क्षेत्रात महिलांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून अनेकदा त्यांचेही पुढे जाऊन दे ाची मान उंचावली आहे. भारतीय हवा% दलात फायटर पायलट म्हणून तैनात आहे□अवनी चतुर्वेदी□भावना कंठ आणि मोहना सिंग यांसारख्या महिलांनी लढाऊ विमाने उडवून इतिहास रचला आहे□थलसेनेत महिलांना कायमस्वरूपी कमिशन मिळावे यासाठी संघर्ष करून विजय मिळवला आहे□महिला अधिकारी आता नऊ दलाच्या युद्ध नौकांवर व पाणबुड्यांमध्येही कर्तव्य बजावत आहे□सीमेवर टेहळणी आणि सुरक्षित जबाबदारी महिला सैनिक अत्यंत निष्ठेने पार पाडत आहेत□इस्रो मधील प्रमुख भूमिका भारताच्या अंतराळ मोहिमांमध्ये महिला शास्त्रज्ञांचा वाटा अत्यंत महत्त्वाचा आहे□चांद्रयान एक चंद्रयान दोन आणि मंगळयान मोहिमांच्या यशात महिलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. थोडक्यात सांगायचे तर संरक्षण आणि अंतराळ या दोन्ही क्षेत्रात महिलांनी आपली क्षमता सिद्ध केली असून देशाला स्वावलंबी बनवण्यात मोठे योगदान दिले.

- **शाश्वत विकास प्रभावीपणे प्रस्तावित करण्यासाठी –**

  स्त्री पु□ष समानता अंतर्भूत करण्यासाठी महिलांचा समावेश महत्त्वाचा आहे . केवळ महिलांच्या क्षमता वृद्धिंगत व्हायला हव्या आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करायला हवे इतकेच पुरेसे नाही तर त्यांना निर्णय घेण्याच्या आणि धोरण विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी समान संधी देखील प्राप्त व्हायला हव्या.महिलांना नेतृत्व करण्यासाठी सरकारी संस्था □खाजगी संस्था□स्वयंसेवी संस्था यांसारख्या अनेक भागधारकांचा सहयोग आवश्यक असतो त्यांनी आवश्यक बदल करणे आवश्यक आहे.

- **समान सहभागासाठी प्रोत्साहन देणारे कायदे –**

  या सहभागासाठी महिलांनी शिक्षण □रोजगार □विरंगुळा राजकीय सहभाग घेतला पाहिजे परंतु यात मर्यादित संधी उपलब्ध होते त्यामुळे लिंग आधारित असमानतेला बळकटी येते .याशिवाय काही पूर्वग्रह आहेत. मुलींना विज्ञान□तंत्रज्ञान □अभियांत्रिकी आणि गणिताचा अभ्यास करण्यापासून परावर्त केले जाते .यामुळे पुढे आरोग्यसेवा □तंत्रज्ञान □पर्यावरण क्षेत्र□खाजगी कंपन्या मधील उच्च अधिकारी यांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रातील महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी होत. स्त्री पु□ष समानतेच्या मार्गावर अनेक आव्हाने असताना कायदेशीर आणि धोरणात्मक सुधारणांपासून सांस्कृतिक बदलापर्यंत अनेक उपाय आहेत.सार्वजनिक आणि खाजगी जीवनातील सर्व क्षेत्रात महिलांच्या सहभागास प्रोत्साहन देणारे कायदे सरकारने आखायला हवे आणि त्याची अंमलबजावणी ही करायला हवी. या कायद्यांनी लिंगसापेक्ष भेदभाव प्रतिबंधित करायला हवा आणि कायद्याचे उल्लंघन झाल्यास योग्य ती शिक्षा व्हायला हवी. महिलांना नेतृत्वाच्या भूमिकेत सामावून घेण्यासाठी कार्पोरेशन्स ना प्रोत्साहन द्यायला हवे. प्रतिभावान महिला व्यवस्थापकांना टिकून ठेवण्याकरता आणि कार्पोरेट संरचनांमध्ये त्यांचा विकास व्हावा यासाठी त्यांना जाणीवपूर्वक सक्षम बनवणे आवश्यक आहे. राजकीय आणि कार्पोरेट प्रशासनात केवळ प्रतिनिधित्व पुरेसे नाही □महिलांनी निर्णय प्रकियेत प्रभावीपणे सहभागी व्हावे याकरता महिलांना आवश्यक कौशल्य आणि ज्ञान उपलब्ध व्हायला हवे .क्षमता निर्मिती कायर्क्रम□प्रशिक्षण मार्गदर्शन

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

Volume–XIII, Issues–III May – June 2026

Original Research Article

उपक्रम आणि विकासासाठी महिलांना अधिक चांगले जाळे उभारण्यास सक्षम करून हे साध्य करता येऊ शकेल. शिक्षण ही महिलांसाठी पुढील ज्ञानाची अथवा कर्तुत्वाची बाह्यमर्यादा आहे .शिक्षण व्यवस्थांनी मुलींना सक्रिय सहभागी नेतृत्व करणारे आणि निर्णयक्षम होण्याकरता प्रोत्साहित करायला हवे. लहानपणापासून लैंगिक समानतेच्या संकल्पनांचा परिचय करून द्यायला हवा आणि त्या संकल्पना बळकट करायला हव्या .यामुळे महिलांच्या निर्णय घेण्याच्या भूमिकेतील सहभागास महत्त्व देणारे आणि प्रोत्साहन देणारे समाजाची निर्मिती करण्यात मदत होऊ शकेल .विज्ञान□तंत्रज्ञान □अभियांत्रिकी व गणित या क्षेत्रातील उच्च शिक्षणात महिलांच्या सहभागातील आणि नंतर संबंधित क्षेत्रातील त्यांच्या नोकरीतील अडथळे ओळखून ते दूर करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

"महिलांचे सक्षमीकरण हे राष्ट्र विकासाचे इंजिन आहे." महिलांना समान संधी आणि सुरक्षितता दिल्यास त्या राष्ट्रीय विकासात अधिक प्रभावी भूमिका बजावू शकतात स्त्री शक्ती हीच राष्ट्राची खरी ताकद आहे.

संदर्भ ग्रंथ □

१. डॉ□समिना नदाफ □निकिता पब्लिकेशन □पुणे □

२. प्रा□शिल्पा कुलकर्णी □डायमंड पब्लिकेशन □पुणे □

३. महिला सशक्तीकरण – □रुणचंद चौधरी सूचना व प्रसारण मंत्रालय □भारत सरकार

४. महिला सशक्तीकरण – इंद्रराज सिंह □डायमंड पब्लिकेशन □पुणे

5. *https://mr.wikipeddia.org*

Cite This Article: **प्रा. खाड क. यो.** (2026). *शाश्वत विकास आणि राष्ट्र विकासात स्त्रियांची भूमिका.* **In Educreator Research Journal: Vol. XIII (Issue III),** pp. 466-470